

Osmanlı Devlet ve Toplum Kuruluşunun Özellikleri

Prof. Dr. Niyazi BERKES

Türk-İslam-Osmanlı toplumunun, bilinçli bir düşünle çağdaşlaşması akımının doğuşundan önceki kuruluşunun ne tür bir kuruluş olduğu, bugün bile, açık seçik kavranmış değildir. Düşün hayatının en yüksek düzeyinde bulunan aydınlar bile onu tanımlarken kimi kez feodal, kimi kez teokratik bir düzen olarak, kimi kez de ikisi birlikte olarak tanımlarlar. Gerçekte bu tanımlamaların ikisi de Osmanlı geleneğine, geleneksel niteliğine hem yabancı hem aykırıdır. Osmanlı rejimi ne feodaldır, ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir.

Fakat bu yanlış tanımlamaların yapılmasının nedenleri vardır. Bu tanımlamaları yapanlar bunları, Batı devlet ve din kurumları tarihi ile tanışmaları sonucu öğrenmişlerdir. Aradaki farklara dikkat etmeden, Avrupa'daki durumun Osmanlı tarihi için de doğru olduğu sonucuna varmışlardır. Avrupa tarihinde feodal rejim, kapitalist ekonomi öncesi bir ekonomiye dayalı bir rejim olarak görülür. Liberal ve kapitalist olmayan, yani anayasalı devlet rejimi örneğinde olmayan Asya ve Afrika uygarlıkları modern çağda hep geri kalmış ülkeler olarak görüldüğü için, bunlar gelişigüzel kestirmeden feodal olarak tanımlanırlar. Örneğin ekonomik düşün tarihinde Adam Smith'den John Stuart Mill'e kadar bunların feodal toplumlar olarak nitelendirildiğini görürüz.

Halbuki feodal düzen, kapitalist sistemden önce ancak Batı Avrupa'da, bir de Asya'nın uzak ve küçük bir parçası olan Japonya'da önemli bir tarihsel döneme karşılıktır. Asya'da, örneğin Çin ve Hindistan tarihinde feodal düzene doğru eğilimli dönemler görülmüşse de bunlar büyük kara ordularına dayanan despotik imparatorluklarca yutulmuşlardır. Feodal düzende bulunan ülkelerde feodalizmden kapitalist, liberal, anayasalı

hukuk düzenine geçiş (feodal düzenin egemen olduğu yerlerde ekonomik, siyasal ve dinsel yaşamın her yanına egemen olan güççe merkezleşmiş imparatorluklar hiç yürümediğinden) ilk çıkış aşaması olarak ancak merkezleşmiş mutlak monarşilerin doğuşu ile başlayabilmiştir. Mutlak monarkların, feodal düzenin geleneksel sınıfları ile olan çatışmaları boyunca, bir yandan ulus dediğimiz birimler gelişirken bir yandan da yasalı devlet rejimleri doğdu. Osmanlı düzeninden çıkma ve çağdaşlaşma süreci ise bundan farklı olmuştur. Gerçi, örneğın XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde İstanbul'da Padişah II. Mahmut, Mısır'da Mehmet Ali mutlak monark olma çabasında görünürlerse de, gerçekte ikisi de birer doğu tipi despot imparator olma eğilinden kurtulamadıkları gibi, ne biri ne de öteki ulus yapısında ve bir topluma ve o toplumda yeni doğmuş bir şehirli (burjuva) sınıfına dayanamamışlardır.

Despot sözcüğü eski Grekçeden geldiğı halde ne Eflatun'un ne de Aristo'nun devlet biçimleri arasında despotluk rejimi görülür. Çünkü onlar, Hellen dünyasındaki şehir devletlerinin rejim biçimleriyle ilgiliydiler. Aristo'nun eski Grekçe'de köle sahibi efendi anlamına gelen despot sözcüğünü Grekler-dışı Doğulu kavimlerdeki devletin adı olarak, ama sırf benzetme ereğıyle kullanması, yüzyıllar boyu Batı gözlemcilerinin yanımlarına yol açmıştır. Feodalizme ve Roma kilisesi teokrasisine karşı savaşan ve gücünü en üstün yapan (Devlet Benim diyen Fransız kralı gibi) hükümdarların tutumunu eleştiren Aydınlanma dönemi düşünürleri, despotizm terimini, bunların hukuk ve akıl devleti olmayan idarelerine uyguladıklarından bu defa da despotizm hukuk kurallarından yoksun, tüm keyifle güdülen bir rejim anlamına gelmeye başladı. řu halde despotizm ya da Padişahlık rejimini feodalizmden, teokrasiden, tiranlık yönetimlerinden ayırmak gerekir.(1)

Modern çağlarda Aristo'dan gelen bu terimin özünü doğru olarak tanımlayan Hobbes olmuştur. Ona göre devletin kaynağı zabt ve feth ile halk üzerine kurulan gücün miras gibi oluşu, yani devletin bir baba mülkü sayılışıdır. İslam düşünürü İbn

Haldûn da Padişahlık rejimi diyeceğimiz bu devlet biçiminin en doğru modelini ve tarihteki aşamalarını tanımlamıştır. Bu modelde en önemli yan, en üstün siyasal gücün toplumdun çıkarılmış, hatta yabancılaştırılmış bir Kul kütlesinin desteğine dayandırılmasıdır. Bu hem klasik Grek geleneğine, hem feodal Batı Avrupa geleneğine aykırıdır. Ancak feodalizme benzetilişi gibi, İslam tarihinde görüldüğü üzere, Halifelik ile Sultanlığın birleştirildiği yerlerde, teokrasiye benzer gözüken bir görünüşü vardır.

Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlayış da yanlış ve yetersizdir. Teokratik düzenin en tipik örneği Roma Katolik din devletidir. Bunda en üstün dinsel-siyasal güç yerinde oturan Papa'dır. Osmanlı düzeni ise bunun tersi olan bir biçimdir. Gerçi, dış görünüşte, Osmanlı Halife Padişahları ile Papalar arasında bir benzerlik vardır. İkisinde de en üstün güç sahibi olan makam, feodal, şehirli, köylü, ya da emekçi sınıflarını temsil etmez. Rejimlerinde böyle sınıflar da kabul edilmez. Papalar da, Padişahlar gibi, toplum sınıflarından sökülüp, artistler gibi kılık değiştirdikten sonra, içine girdikleri özel bir ocakta yükselerek Papa olurlar. Sınıfsal niteliklerini kaybetme süreci, siyasal güç sahibi olmanın koşuludur. Kilise büyük bir ekonomik kurul durumuna geldiği zaman bile (yani ruhani bir kurul olduğu kadar cismani bir kurul durumuna geldiği zaman bile) onun ekonomisi ne feodal, ne de kapitalist ekonominin kurallarının sonucudur. Bu rejime en uygun ekonomi "ahiret ekonomisi" ile "öteki dünya" üzerine spekülasyon ile elde edilen mali kaynaklar sağlama ekonomisidir. Bunların birincisi Manastırlarda, ikincisi başkent Vatikan'da uygulanmıştır. Manastırlarda keşiş emeğiyle yapılan tarım ürünleri özel mülkiyet değildi. Endüljans satışlarından sağlanan vergi ürünleri de özel mülkiyet değildi. Ancak, cismani feodal ekonominin güçlendiği dönemlerde ve ülkelerde, Katolik kilisesinin ekonomisi de feodal ekonomi kurallarına katılmışsa da sonuçta feodal beylerle cismani kralların rekabeti karşısında ekonomik gücünü onlara kaptırmak zorunda kalmıştır. Özellikle İngiliz tarihinde görülen Papa-Kral çatışmaları feodalleşmiş kilisenin

ekonomik gücünü yok etme, İngiltere topraklarında sağlanan servetlerin papalık hazinesine akmasını engelleme, kilisenin emlak ve gelirlerini krallık devletinin hazinesine çevirme amacı ile yapılmış eylemlerdir. Bugün de bu teokratik kilise devleti ancak kapitalist ekonomiye uymak sayesinde ve böyle bir ekonomiye dayanan devlete sosyalizm ya da komünizmin yayılmasını önlemeye yarama aracılığı sayesinde tutunabilmektedir. Yani dünyasal güçler karşısında saf dinsel niteliğini kendi başına sağlayamamaktadır. Sosyalist rejimlerin kurulduğu yerlerde Katolik kilisesi ancak dünya işlerinden elini çekme zoruna uyduğu ölçüde yaşayabilmektedir.

Osmanlı Halife Padişahlığı ise bir kilise, ya da din hükümdarlığı değildir. O da feodal ya da kapitalist ekonomiye katılamamıştır. Bu iki ekonominin etkisi altına girdiği zaman da devlet mülkiyetine dayanan ekonomik gücünü ve kaynaklarını birer birer yitirmiştir. Fakat Osmanlı Halife Padişahlığı rejiminde, teokratik rejimin tersine olarak, din maslahatı değil, devlet maslahatı başta gelir. Din adamları devlet maslahatının, yani gerekliliklerinin görevlileri (hukukçuları, öğretmenleri ve propagandacıları) dir. Bunların kendileri de ruhani bir gövde, bir ruhban "corpus"u değildirler. En üstün bir ruhani otorite makamı da yoktur. Bu rejimde İslam dininin en üstün otoriteleri Kadıasker ve Şeyhülislâm'lardır. Bunlardan birincisi devletin en üstün kaza yani yargı otoritesi; ikincisi en üstün "iftâ" otoritesi yani devlet işlerinde karşılaşılan bazı sorunlarda din hukukunun yargılarının ne olacağını yorumlama otoritesidir. Din adamları kendi aralarında İslam dininin bekçisi, koruyucusu, hatta halifesi oldukları inancını yaşatmış olmakla birlikte, gerçekte bu işde asla kendi başlarına (auto-cephalus) olma yetkileri olmamıştır. Böyle bir yetkiyi ancak devlet gücü kendilerini eyleme ittiği zaman uygulayabilirlerdi. Devlet işlerine karıştıkları çok olduysa da bu karışma, inanç, doktrin ve dogma işlerinde değil, devlet işleri üzerinde ve devletin ya isteği ile ya da güçsüzleşmesi yüzünden olmuştur. İnanç, doktrin, dogma sorunlarına karıştıkları zaman da bu sorunlarda ileri sürdükleri inançların yürümesi devletin desteklemesine, uygulamasına

bağlı kalmıştır. İslâm dünyasındaki devletlerin çoğunluğu Sünni akidesini uygulamışlardır. Böyle olmakla birlikte, Sünniliğin reddi olan Şiiliği tutan az sayıda devletler de olduğu halde onlarda da hükümdar gerçek imam değil, imamın yokluğunda devleti tutan dünyasal hükümdar olmuştur. Bu hükümdarlarda bile tam anlamı ile ruhani bir nitelik ve yetki yoktur. Osmanlı Halife Padişahlığı rejimi Sünniliği tutmuş olmakla birlikte, onun tarihinde Sünnî, Hanefî ve Matüridî mezhep, hukuk ve ilâhiyat türlerine aykırı düşen kişiler çok olduğu gibi, bunlara karşı rafizî olmaları yüzünden savaşılmaması ancak devletin lüzum gördüğü zamanlar, yani devlet mazlahatına zararlı yanları ve eylemleri olduğu zamanlar olmuş ve bu işde Ulema ancak bu açıdan görev yapmıştır. Ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başına yargı yürütmek istemesi, devlet gücünün çok aşındığı zamanlarda olmuştur. Bir din-devleti olarak "İslam Devleti" ideolojisini yürütmek Osmanlı tarihinde hiç mümkün olmamıştır. Ulema bir siyasal akım karşısında "bu dinsel bir iştir; bir doktrin ya da ilahiyat işidir; devleti ilgilendirmez" dedikleri zaman da devlet adamları bunları hiç dinlememişlerdir.

Osmanlı devlet rejimi (Halife Padişahlığı) feodal ya da teokratik olmadığına göre onu nasıl tanımlayacağız? Onun en kısa tanımlanışını Batı Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten geldiğini hatırlamakla kavrayabiliriz. Bu, siyasaca Doğu despotizmi, dince Sünnî Halifeliği geleneğidir. Kimi Türk tarihçileri, İran ve İslam ya da Bizans geleneği etkisi yerine yeni İslamlaşmış eski Türklerin Kutadgu-Bilig'de görülen siyasa ve toplum görüşünün geleneğini üstün görme eğilimindedirler.(2) Bunda yanlış bir yan olmamakla birlikte, Kutadgu-Bilig'de kendini belli eden devlet, toplum ve dünya görüşü daha geniş bir Asya din-devlet görüşü geleneğinin yalnızca çeşididir. Kimi kişiler İran etkisine önem verirlerse de onun için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Asya ya da Doğu din?devlet görüşü geleneği ulusal bir görüş ya da bir ırka özgü bir özellik değildir. Coğrafi ve militer iki koşulun gerçekleştiği yerlerde eğilim doğusal despotik rejimlerin kurulması eğilimi olmuştur. Bu rejim en çok karalarda hızlı ve geniş ölçüde istila ve fetihlerin yapılabildiği

yerlerde kurulur. Bu işi başaran kişileri sağlayan halkların hangisinin tarihine bakarsak onun yalnız onlara özgü bir şey olduğunu sanırız. Gerçekte ise bunu sağlayanlar İranlı, Arap, Türk, Afgan, Moğol kavimlerinden gelmiş bulunabilirler. Kurdukları rejimlerde de çoğu kez kendi ulusal asıllarını unuturlar, zaptettikleri halkların kültürüne girerler. Bunun en iyi örneği, Hindistan'da böyle devletler kuran doğu Türkleridir. Aslında bu tür siyasal rejim, yalnız Osmanlılara özgü de değildir. Dünya tarihinde bu siyasa türü Batı türünden daha yaygın olmuştur. Batı devlet-Hıristiyanlık türü asıl, Doğu türü istisna değildir. Belki bunun tersi doğrudur. Bu türü Hıristiyanlık din çevresine girmiş ülkelerde de görürüz. Tarihte en tanınmış iki örneği Bizans devleti ile Rus çarlığıdır.

Bugün bütün dünyayı Batı Avrupa geleneği etkilemekte olduğundan, bu sayılan yerlerdeki tarihsel rejimlerden artakalan toplumların çağdaşlaşması Batı Avrupa siyasa türünün geleneğine göre yürümektedir ya da yürütülmektedir. Bu toplumların çağdaşlaşma çabalarının çok güç ve ağır yürümesinin, yolların sık sık şaşırılmasının başta gelen nedeni budur. Geleneklerine aykırı ve yabancı bir yönde yürümek zorundadırlar. Bu çağdaşlaşma sürecinde bu yönde giderken yalnız şaşırın değil, varlığını ya da benliğini yitiren toplumlarda da görülmüştür.

Fakat bütün dünya ister istemez Batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmekte, yok olmaktadır. Bu yolda gitmek isteyip de yolunu bulamayanlar ya da bu yolda gitmenin karşısında olan kişileri çok güçlü olanlar, benliklerinden çok şey feda etmek zorundadırlar.

İster devlet, ekonomi, eğitim, toplum kurulları alanlarında Batı'dan bir şey alarak eski yapının bir yanına onu takma girişimleri biçiminde olsun, ister "kayıtsız şartsız her yanca Batılılaşma" sloganı yürütülmesi biçiminde olsun, bu Batılılaşma süreci kolay ve tüm başarılı olmamıştır. Tarih sahnesinde yaşamasını istediği birimi, İslâm, Osmanlı ya da

Türk birimi olarak tanımlayan kişiler arasında o birimin yaşamasının Batı yönünde çağdaşlaşmasıyla mümkün olacağına inananlar içinde bunu ölmeden görmek mutluluğuna varan olmamıştır. Bugün yarım yüzyıllık yaşamını(3) dolduran Cumhuriyet dönemi, "kayıtsız şartsız Batılılaşma" tezinin dönülmez sonucu olduğu sanıldığı halde, bu sürecin en kritik, en çapraşık, en sorunlarla dolu bir aşamaya vardığını görüyoruz.

* Artık aramızda olmayan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nü bitiren Berkes, İstanbul Üniversitesi ve Chicago Üniversitesi'nde sosyoloji üzerine çalıştıktan sonra, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde ve McGill Üniversitesi Graduate Studies and Research fakültesinde öğretim üyeliği yapmıştır.

(1) Bkz. Koebner, 275-302; Venturi, 133-142.

(2) Bkz. İncelik, Reşit Rahmetli, 259-271; Kafesoğlu, TED, 1-38.

(3) Bu yazı, yazarın 1973 yılında, Bilgi Yayınevi'nce yayımlanan "Türkiye'de Çağdaşlaşma" adlı kitabından alınmıştır.

Alıntı

İdeal Politika

Ana Sayfa